

УДК 81'367.334.161.2

Шульжук Н. В.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ У СТРУКТУРІ ДІАЛОГІЧНОЇ ЄДНОСТІ

У статті досліджено внутрішньосинтаксичні та зовнішньосинтаксичні умови виникнення й особливості функціонування неповних речень у діалогічній єдності. З-поміж неповних речень проаналізовано конституативні та еліптичні. Відзначено, що структурна неповнота реплік – синтаксична норма діалогу.

Ключові слова: діалогічна єдність, неповне речення, еліпсис, мікроконтекст, макроконтекст, мовна економія.

В статье исследуются внутрисинтаксические и внешнесинтаксические условия возникновения и особенности функционирования неполных предложений в диалогическом единстве. Среди неполных предложений анализируются конституативные и эллиптические. Отмечается, что структурная неполнота реплик – синтаксическая норма диалога.

Ключевые слова: диалогическое единство, неполное предложение, эллипсис, микроконтекст, макроконтекст, языковая экономия.

The article deals with the internal- and external-syntactic conditions of appearing and peculiarities functioning of incomplete sentences in the structure of dialogic unity. Consiutational and elliptic sentences are analyzed among incomplete ones. It is mentioned that structural incompleteness of remarks is a syntactic norm of dialogue.

Key words: dialogic unity, incomplete sentences, ellipsis, microcontext, macrocontext, linguistic economy.

Діалогічне мовлення, що є основною формою розмовного функціонально-стильового різновиду загальнонародної мови, є яскравим виявом комунікативної функції мови, оскільки саме в діалогічному мовленні повідомлення оформлюється в безперервне взаємне спілкування членів людського колективу. Тому дослідження українського діалогічного літературного мовлення і закономірностей його розвитку становить одну з провідних наукових проблем сучасного мовознавства.

Огляд відповідної літератури дає підстави стверджувати, що питання функціонування діалогічного літературного мовлення висвітлено в роботах вітчизняних та зарубіжних лінгвістів у різних аспектах [4; 5; 6; 7; 8; 9; 12; 13; 14]. Проте дослідження особливостей синтаксичної організації українського діалогічного мовлення потребує більш докладного вивчення.

У синтаксичній системі мови кожне речення становить одиницю з безперервними синтаксичними зв'язками, тобто підпорядковані структури передбачають наявність підпорядковуючих. Проте у мовленні структурні схеми у результаті різних модифікацій можуть реалізовуватись неповною мірою. Недостатня оформленість речень є однією з характерних синтаксичних особливостей діалогічного мовлення. У мовознавчій літературі речення, у яких “відсутній лексично виражений передбачуваний реченневою структурою один або декілька членів речення” [2, с. 73], прийнято називати неповними. З'ясувати специфіку функціонування таких структур у складі діалогічної репліки – мета нашої статті.

У мові об'єктивно існує можливість передачі певного змісту різними синтаксичними побудовами. При цьому не всі елементи в матеріальній структурі діалогічної фрази є необхідними для вираження певного змісту. І це закономірно, тому що кожна діалогічна конструкція орієнтована на конкретну ситуацію та конкретного співбесідника. Саме тому, коли ми вичленовуємо з діалогу речення як найменшу відносно закінчену одиницю повідомлення, слід враховувати його залежність від інших одиниць, безпосередньо пов'язаних із ним за змістом та структурою, тобто з тим, що Н. В. Глаголев називає “лінгвістичним макроконтекстом” [3, с. 60–61; 4, с. 5]. З іншого боку, внутрішні зв'язки, інтонаційна завершеність та відносна комунікативна самостійність (мікроконтекст за Н. В. Глаголевім) дозволяють виокремити речення у мовленнєвому потоці.

Отже, слідом за Глаголевім, під лінгвістичним макроконтекстом будемо розуміти таку частину структурно вираженої комунікації, що безпосередньо передуює окремому реченню мовлення (рідше слідує за ним) і зовні визначає його зміст та форму. Під мікроконтекстом розумітимемо сукупність структурно-семантичних зв'язків, що складаються всередині окремого речення діалогічного мовлення та визначають його зміст.

Крім того, безпосереднє мовне спілкування людей відбувається в умовах певних загальних уявлень і понять про предмети та явища, однакову суспільну та мовну поведінку, загальну комунікативну реакцію. Усе це Н. В. Глаголев пропонує називати “коінтенцією” [4, с. 5], без якої неможливо уявити розуміння та

передачу думок. Вона дозволяє співбесідникам розуміти один одного з півслова, нерідко вгадувати наперед те, що скаже співрозмовник, і навіть певною мірою пояснити випадки, коли людина все розуміє, а висловити не може. Ось чому важливо не ігнорувати її імпліцитну присутність та вплив на форму вираження думки.

Висока емоційність мовленнєвого акту, спаяність реплік, безпосередність спілкування, вагомість паралінгвістичних факторів, вплив мікро- та макроконтраксту – все це зумовлює появу у мовленнєвому ланцюжку неповних структур. За підтримки ситуації (в усному діалогічному мовленні) і контексту (в літературно-художньому діалозі) “пропуски членів речення не руйнують висловлення, не утруднюють сприйняття повідомлення на тлі інших висловлень: неповні мовленнєві речення завжди несамостійні, “прив’язані” до ситуації або контексту” [2, с. 74]. Саме тому серед неповних речень виділяються конститутивні (зовнішньої зумовленості: ситуативні і контекстуальні) та еліптичні (внутрішньої зумовленості). До речі, П. С. Дудик серед умов виникнення неповних речень виділяє зовнішньосинтаксичні (ситуація мовлення, міміка, жести) та внутрішньосинтаксичні (форми слів своєю семантикою, морфологічними особливостями і роллю в реченні вказують на лексичне значення, морфологічні особливості та синтаксичну роль неназваного члена) [5, с. 138].

Типовим виявом нульового головного члена речення становлять у діалогічному мовленні нульові форми присудка. Присудок в еліптичних реченнях визначається поза мовленнєвою ситуацією та контекстом, оскільки наявність позиції лексично не вираженого головного члена впливає із формально-синтаксичної структури діалогічної конструкції, із синтаксичного зв’язку лексично вираженого другорядного члена речення з нульовим присудком. Подібні структури “самодостатні і співвідносні з повними двоскладними конструкціями” [2, с. 75]. Наприклад: “*Параска. ... Так буде, як у ту неділю: люди з церкви, а ми в церкву*” (І. Карпенко-Карий); “*Роман. І коли ця гульня скінчиться? Одні гості в хату, другі з хати, треті на поріг, – вісім день мов у трактирі*” (М. Кропивницький); “*Вона з двору – я за нею. Вона попід тином сюди, смик туди – я за нею*” (М. Коцюбинський).

Еліптичні конструкції були об’єктом пильної уваги в дослідженнях багатьох синтаксистів, проте не мають однозначної кваліфікації [1, с. 199–200; 10, с. 55; 11, с. 142]. На нашу думку, цілком переконливими є аргументи на користь твердження, згідно з яким відсутність підпорядковуючих і наявність залежних членів речення створює, з одного боку, відносну граматичну повноту, а з другого, – значення відсутньої граматичної ланки підказується семантикою наявних компонентів, що робить зрозумілими дані конструкції й поза контекстом у відриві від конкретної ситуації мовлення. У цьому полягає відмінність еліптичних речень від звичайних неповних. Подібні конструкції в діалозі є однією з найпоширеніших мовно-синтаксичних форм. Вони відчутно динамізують мовлення, посилюють його емоційність, природність, служать засобом конденсованого і легкого виразу думки, почуття. Без сумніву, еліптичні речення становлять досить яскравий і специфічний тип неповних речень.

Поширеним видом неповних речень, що функціонують у літературно-художніх діалогах, є контекстуальні структури, неповнота складу яких зумовлюється наявністю контексту: “*Пузир. За віщо ж я тобі жалування платю? Лихтаренко. А за тих сто пудів пшениці, що я здав на вокзалі, а ви гроші взяли*” (І. Карпенко-Карий); “*Пузир. І ви мене ображаєте? Калинович. Чим? Пузир. Тим, що осмілились сватать мою дочку*” (І. Карпенко-Карий); “*Степан. А мати ж де? Марися. Пішли до дядюшки Гервасія просить, щоб помирився з батьком...*” (М. Кропивницький).

Якщо говорити про діалогічні складні побудови, то слід зауважити, що тут можуть бути представлені імпліцитно не лише окремі члени речення, а й цілі предикативні частини: “*Мавка. Ти б не хотів, щоб день уже кінчився? (Лукаш хитає головою, що не хотів би). Мавка. Чому? Лукаш. Бо дядько до села покличуть*” (Л. Українка). Остання репліка діалогу фактично мала б мати таку формально-синтаксичну будову: “Я не хотів би, щоб день уже кінчився, бо дядько до села покличуть”. Але тісна тематична зв’язаність суміжних реплік, а також ситуаційна наочність у момент діалогу дозволяють залишати поза словесним вираженням все те, що переповнює, обтяжує висловлення повторенням уже сказаного або є зрозумілим і очевидним на основі першої сигнальної системи. Комунікація в діалозі, таким чином, звичайно, є повною, хоча здійснюється значною мірою за допомогою неповноскладних синтаксичних побудов. Наведемо ще кілька прикладів: “*Хома. Забіжи до мене, як одщедруєте, то дам (наливочки). Дмитро. Мені соромно: я дівчина. Хома. То вишнівки не матимеш*” (М. Старицький) (Пор.: “Якщо не забіжиш, то вишнівки не матимеш”); “*Апраш. Чого раз у раз у палаці сидиш? Аза. Бо мені там добре, бо тішать там моє око багаті салони, убрання...*” (М. Старицький) (Пор.: “Я сиджу у палаці раз у раз, бо мені там добре...”); “*Скажи, друг, як нам пройти на Борисівку?*” – “*Не знаю*” (І. Багряний) (Пор.: “Я не знаю, як вам пройти на Борисівку”). Наведені приклади свідчать, що більшість неповноскладних реплік можна легко перетворити на відповідні повні. Інша річ, що таке “перетворення” було б зайвим з погляду комунікативної функції. Воно порушило б стилістичні норми діалогічного мовлення, не відбивало б специфіки діалогу, для якого конструкції з неназваними членами є виразно домінуючими і звичайними. Подача кожної репліки в повному формально-граматичному вираженні не лише позбавила б діалог динаміки, а й надзвичайно ускладнила б процес спілкування.

Таким чином, репліки персонажів у вигляді неповноскладних речень допомагають в умовах як драматичного, так і прозового твору створити сповнений динаміки діалог, відобразити через нього гостроту й напруженість подій. Формальна нестача певних ланок у репліках діалогу – явище дуже поширене і природне. Така нестача дає значну "мовну економію", а з нею і комунікативну зручність. Вона також є важливим засобом внутрішньосинтаксичної організації діалогу, що виразно виявляється в тих випадках, коли неповне речення повторюється, даючи кожного разу новий поштовх дальшому розгортанню діалогічної дії, поширенню її в одному напрямкові, який визначається семантикою неназваного члена речення. Очевидно, має рацію мовознавець П. С. Дудик, якому належить найповніше дослідження неповних речень української мови, розглядаючи окремо неповні речення в структурі діалогу та неповні речення монологічного мовлення [5, с. 136–151].

Зауважимо, що неповні речення (предикативні частини складних синтаксичних конструкцій) лише умовно можна віднести до неповних структур у традиційному розумінні цього терміна. Подібні структури виконують свою комунікативну функцію за наявності різноманітних компенсуючих формальну неповноту факторів. Структурна неповнота реплік діалогу є для них синтаксичною нормою, адже речення-репліки здебільшого пов'язані між собою так, що одна з них (функціонально провідна) будується відносно вільно, тоді як друга підпорядковується їй структурно, функціонально та інтонаційно, через що не може вживатися окремо. З провідною реплікою вона утворює діалогічну єдність, яка і створює потрібні контекстуальні умови для широкого вживання неповного речення. Як справедливо зауважив А. П. Загнітко, "одне речення корелює з множинністю висловлень як його реалізаціями. Значення речення і значення відповідних висловлень слід розрізняти. Щодо речення висловлення набуває певних додаткових смислів, пов'язаних з інтенціями мовця, умовами мовленнєвого і немовленнєвого кортежу й іншими параметрами мовленнєвої ситуації" [6, с. 3]. Ми продемонстрували, що формально відсутні ланки неповних речень при потребі можуть бути трансформовані у повні конструкції, але ця трансформація, крім поодиноких випадків, була б не виправданою з погляду забезпечення цілковитої адекватності змісту, а також з погляду функціонально-стилістичного: вона уповільнила б перебіг діалогу, ускладнила б його сприйняття, зробила б його штучним.

Отже, процеси утворення думки, під впливом яких формується двобічна мовна комунікація з безпосереднім контактом, призводять до "нерівномірної чіткості повідомлюваного змісту і до його нерівномірно повного вираження" [6, с. 6]. Пошуки стилості, лаконізму, експресивності призводять до ігнорування основних структурних компонентів речення і актуалізації тих його частин, які несуть інформативну вагу. Ось чому неповні речення становлять каркас і будівельний матеріал діалогічних єдностей.

Література:

1. Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высш. шк., 1973. – 423 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Глаголев Н. В. Лингвистическая основа экономии и избыточности в синтаксисе разговорной речи (на материале немецкого языка) / Н. В. Глаголев // Ученые записки 1-го Моск. ин-та ин. яз. им. М. Тореза. – М., 1967. – Т. 37. – С. 56–83.
4. Глаголев Н. В. Языковая экономия и языковая избыточность в синтаксисе разговорной речи : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук / Н. В. Глаголев. – М., 1967. – 20 с.
5. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення / П. С. Дудик. – К. : Наук. думка, 1973. – 288 с.
6. Загнітко А. П. Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення / А. П. Загнітко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : [зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного ун-ту]. – Рівне, 2005. – Вип. 13. – С. 3–7.
7. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К., 1965.
8. Занько С. В. Основные вопросы лингвистической теории диалога : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. филол. наук / С. В. Занько. – Казань, 1971. – 19 с.
9. Никольский А. А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / А. А. Никольский. – Душанбе, 1964.
10. Попова И. А. Неполные предложения в современном русском языке / И. А. Попова // Труды Ин-та языкознания. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2. – С. 17–156.
11. Скобликова Е. С. Современный русский язык: Синтаксис простого предложения / Е. С. Скобликова. – М. : Просвещение, 1979. – 236 с.
12. Українське усне літературне мовлення. – К., 1967.
13. Усне побутове літературне мовлення. – К., 1970.
14. Якубинский Л. П. О диалогической речи. Русская речь / Л. П. Якубинский // Труды фонетического института практического изучения языков : [сб. статей / под ред. Л. В. Щербы]. – Петроград, 1923. – Вип. 1. – С. 96–195.